

М.Гурсой*¹

*¹PhD, доц.м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология - ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері,
Түркістан қ, Қазақстан, e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

ҚАҢЛЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ҒҰН ЖӘНЕ САРМАТ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ РУХАНИ-ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ (СЫРДАРИЯНЫҢ ОРТАҢҒЫ АҒЫСЫНДАҒЫ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада Сырдарияның ортаңғы ағысындағы қаңлы кезеңінің ескерткіштерінде анықталған ғылыми әдебиеттерде ғұн және сармат тайпаларына тән деп сипатталатын рухани – дүниетанымдық компоненттер қарастырылған. Ғұн компоненті ретінде бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған қаңқалар негізге алынса сармат компоненттері ретінде ромб және аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер негізге алынған. Бұл компоненттердің Сырдарияның ортаңғы ағысына қалай енгендігі түсінікті болу үшін теориялық мәліметтер келтірілген. Нақты айтар болсақ бұған ғұндардың батысқа қарай жылжуы және Ахаменидтер мен Арал жағалауындағы массагеттердің қақтығысынан кейін орын алған қоныс аудару процестері себеп болғандығы айтылған. Осыдан кейін қаңлы ескерткіштеріндегі сарматтардың рухани-дүниетанымдық компоненттеріне кезек берілген. Бұл тарауда қаңлы қорымдарынан анықталған ромб және аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер талқыланған. Аталмыш жерлеулер Батыс Қазақстан, Арал маңы, Қаратеңіздің солтүстігі және т.б. аймақтардағы аналогтарымен салыстырылған. Сонымен қатар бұл жерлеулердің семантикасына байланысты болжамды ойлар айтылып, бұрынғы адамдардың жерлеу дәстүрі құндылық-тарының реконструкциясы жасалған. Ал, мақалада Арыс өзені жағасы мен Отырар аймағынан табылған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар ғұн компоненті ретінде қарастырылған. Бұл ғұрыптың Батыс Қазақстан, Мысыр және Жерорта теңізі жағалауында да бар екендігі анықталған. Адамдардың бас сүйекті деформациялаудағы мақсатының не екендігі жөнінде мәліметтер берілген.

Кілт сөздер. Ғұн, сармат, қаңлы, қорым, компонент, оба, Отырар, Арыс, Сырдария.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылған тіркеу номері BR18574175 болып табылатын «Қазақстан тарихындағы ғұн-сармат кезеңі: пәнаралық зерттеу, талдау және қайта жаңғырту» тақырыбындағы бағдарламалық – нысаналы жоба негізінде дайындалды.

М.Гурсой*¹

*¹Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи, научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии,
г.Туркестан, Казахстан, e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

ГУННО-САРМАТСКИЕ ДУХОВНО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ В ПАМЯТНИКАХ ПЛЕМЕН КАНГЛЫ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ СЫРДАРЬИ)

Аннотация

В статье рассматриваются выявленные в памятниках племен канглов, в среднем течении реки Сырдарья, духовно-мировоззренческие компоненты, характеризующиеся в научной литературе как характерные для гунно - сарматских племен. В качестве гуннского компонента подразумеваются костяки с искусственно деформированным черепом, в качестве сарматского компонента – захоронения в позе всадника, когда ноги раздвинуты ромбом или в позе с перекрещенными ногами. Приведены

теоретические данные для обоснования того, каким образом эти компоненты оказались в среднем течении Сырдарьи. В частности, отмечается, что это было вызвано переселением гуннов на запад и миграционными процессами последовавшими после столкновения Ахеменидов и массагетов Аральского побережья. В исследовании затрагивается духовно-мировоззренческая составляющая сарматов в памятниках канглов. Исследование освещает причины захоронения в позе с ромбовидным положением ног или со скрещенными ногами из могильников канглов. Также приводятся рассуждения о семантике подобных погребений, приведена реконструкция погребальной традиции древних насельников. Выявленные костные останки с деформированными черепами, с погребений Арысского и Отрарского региона, рассматриваются как гунский компонент. Приводятся аналогии из памятников Западного Казахстана, Приаралья, Северного Причерноморья и других регионов. Установлено, что аналогичный обряд зафиксирован также в памятниках Западного Казахстана, Египта и Средиземноморского побережья. Приведены сведения о причинах деформации черепа.

Ключевые слова. Гунны, сарматы, канлы, некрополь, компонент, курган, Отрар, Арысь, Сырдарья.

*M.Gursoy*¹, B.Sizdikov²*

*¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
e-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

*² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
e-mail. sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz*

HUNNO-SARMATIAN SPIRITUAL AND WORLDVIEW COMPONENTS IN THE MONUMENTS OF THE KANGLY TRIBES (BASED ON THE MATERIALS OF MONUMENTS OF THE MIDDLE CURRENT OF THE SYRDARYA)

Abstract

The article deals with the spiritual and ideological components identified in the monuments of the Kangly tribes, in the middle reaches of the Syr Darya River, characterized in the scientific literature as characteristic of the Hunno-Sarmatian tribes. As a Hun component, skeletons with an artificially deformed skull are implied, as a Sarmatian component - burials in the pose of a rider, when the legs are spread apart in a rhombus or in a pose with crossed legs. Theoretical data are presented to substantiate how these components ended up in the middle reaches of the Syr Darya. In particular, it is noted that this was caused by the migration of the Huns to the west and the migration processes that followed the collision of the Achaemenids and the Massagetae of the Aral coast. The study touches upon the spiritual and ideological component of the Sarmatians in the Kangly monuments. The study highlights the reasons for burial in a diamond-shaped or cross-legged position from the Kangly burial grounds. There are also arguments about the semantics of such burials and a reconstruction of the burial tradition of the ancient inhabitants. The discovered bone remains with deformed skulls from the Arys and Otrar regions' burials are considered a Hun component. Analogies are given from the monuments of Western Kazakhstan, the Aral Sea region, the Northern Black Sea region, and other regions. It has been established that a similar rite was also recorded in the monuments of Western Kazakhstan, Egypt, and the Mediterranean coast. Information about the causes of skull deformation is given.

Keywords. Huns, Sarmatians, Kangly, necropolis, component, mound, Otrar, Arys, Syrdarya.

Кіріспе. Ғалымдар ежелгі грек, қытай деректеріне және археологиялық мәліметтерге сүйене отырып қаңлы, сармат және ғұндардың географиялық орналасуын, шаруашылығын, саяси тарихын, материалдық және рухани мәдениетіндегі өзіндік ерекшеліктерін айқындаған. Сырдарияның ортаңғы ағысынан, Арыс өзені бойынан және Отырар оазисіндегі кейбір қаңлы ескерткіштерінен ғылыми әдебиеттерде сармат және ғұн компоненттері деп сипатталатын үлгідегі жерлеулер мен материалдық құндылықтардың кейбір үлгілері табылған. Бұл компоненттерді рухани-дүниетанымдық және материалдық деп екі топқа бөлуге болады.

Мақаланы жазу барысында Евразия аймағындағы ерте кезеңмен (энеолит, қола) мерзімделетін ескерткіштерде ромб және аяғы айқасқан қалыпқа ұқсас үлгілердің бар екендігін анықтадық. Сонымен қатар Анадолу, Мысыр, Кипр, Иран, Ливанда және т.б. аймақтарда өмір сүрген халықтардың бас сүйекті

деформациялау практикасымен ерте кезден-ақ (неолит, қола) таныс екендігін аңғардық. Дегенмен тақырыбымыздың хронологиялық шеңбері мен географиялық шекарасына сәйкес келетін үлгілерді бұрынғы зерттеулерге, саяси оқиғаларға, осы саяси оқиға орын алған уақыт пен кеңістікке қарай отырып ромб және аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулерді сармат компоненті, ал бас сүйегі деформацияланған қаңқаларды ғұн компоненті ретінде қарастырдық.

Сырдарияның ортаңғы ағысындағы қаңлы ескерткіштерінен анықталған сарматтардың рухани-дүниетанымдық компоненттеріне әзірге ромб қалпындағы жерлеулер мен аяғы айқасқан жерлеулерді жатқызуға болады. Ал, материалдық компонент ретінде құрбандық тас, қылыш, қанжар, жебе ұшы, моншақтар, айна және бетінде таңбалары бар саз ыдыстарды айтуға болады.

Ғұндармен байланыстыруға келетін рухани-дүниетанымдық компонентке бас сүйегі деформацияланған қаңқаларды жатқызуға болады. Ғұндардың материалдық дүниесі ретінде сүйектен жасалған садақ, полихромдық стильдегі әшекейлер, Шардарадағы Жамантоғай обасынан табылған ғұн түріндегі қазанды және т.б. атап өтуге болады. Ғалымдар бұл компоненттердің Сырдарияның ортаңғы ағысына енуін тайпалар арасындағы мәдени байланыстың жемісі ретінде емес ғұндардың батыстағы жаңа жерлерді жаулап алу әрекетімен түсіндіреді. Ал, аталмыш аймаққа сармат компоненттерінің енуі жайында нақты көзқарас айтылмайды. Дегенмен біздің ойымызша б.з.б. VI ғасырдың соңына таман орын алған парсылар мен массагеттердің соғысы Арал жағасындағы тайпалардың Батыс Қазақстан және Орал аймағына қарай қоныс аударуына жол ашқандықтан қарастырылып отырған аймаққа сармат компоненттері енген болса керек.

Осы орайда мына бір жайтты айта кетуді жөн көріп отырмыз. Мысалы Қазақстанның батыс өңірінен табылған бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған қаңқалар немесе ғұн түріндегі қазандар сармат-тарға жатқызылса, Сырдарияның ортаңғы ағысы, Талас өзені бойынан табылғандар ғұндарға жатқызылған. Демек бұдан қарастырылып отырған тақырыптың Қазақстан аймағы шеңберінде шиеленіскен тұс-тары бар екендігін байқаймыз. Әрине біздің мақаламыз бұл түйінді шешуге арналмаған. Сондықтан тілге тиек етілген мәселе төңірегінде арнайы бір зерттеу жүргізіліп ғылыми мақала жазудың өзекті екендігін де ескерген жөн.

Жоғарыда айтып өткеніміздей Сырдарияның ортаңғы ағысындағы қаңлы ескерткіштеріндегі сармат және ғұн компоненттерін рухани-дүниетанымдық және материалдық деп екі топқа бөлуге болғанымен бұл мақалада тек рухани-дүниетанымдық компоненттерді жинақтап, жүйелеп және салыстыра отырып аналитикалық тұрғыдан қарастыруды мақсат етіп отырмыз. Әсіресе бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған қаңқалардың семантикасына байланысты болжамды тұжырым жасауда мақсаттар қатарына кіреді. Осы орайда мақалада материалдық компоненттердің қарастырылмайтындағын ескерте кеткен жөн.

Мақала барысында қарастырылған рухани-дүниетанымдық компоненттердің басқа аймақтарда да ұқсастары бар екендігін анықтадық. Сондықтан бұларды салыстырмалы материал ретінде қолдандық. Дегенмен бұл жерде түпнұсқа мәліметті негізге ала отырып ғұн деп берілгенін ғұндарға, сармат деп берілгенін сарматтарға жатқыздық. Зерттеушілер тарапынан ешқандай мәдениетке не болмаса тайпаға жатқызылмағандарды ұқсас болғаны үшін қарастырдық. Яғни бұл жерде белгілі бір тайпаға жатқызу мақсат етілген жоқ. Сонымен қатар қарастырылған рухани – дүниетанымдық компоненттердің ерте кезге жататын ұқсас үлгілері Алтай, Солтүстік Қаратеңіз аймағы, Анадолу, Мысыр және т.б. жерлерде бар екендігін аңғардық. Бұл бойынша мәлімет келтіре отырып мұндай құндылықтың тек сармат, ғұн немесе қаңлы тайпаларына ғана тән емес екендігіне және басқада мәдениеттерде мұндай дүниетанымның бар екендігіне назар аударар кеттік.

Материалдар мен әдістер. Белгіленген мақсаттарға қол жеткізу және тақырыпты жеткілікті деңгейде аша білу мақсатында мақалада мынадай мәселерді талқылауға бел будық. Біріншіден Сырдарияның ортаңғы ағысындағы ескерткіштерде орын алған мәдени өзгерістердің себебін түсіндіру үшін аймақта болған саяси оқиғалар мен осы оқиғалардың нәтижесінде орын алған миграцияларға тоқталдық. Осыдан кейін негізгі бөлімді «Қаңлы ескерткіштеріндегі сарматтардың рухани – дүниетанымдық компоненттері» және «Қаңлы ескерткіштеріндегі ғұндардың рухани – дүниетанымдық компоненттері» деген бөлімдерге және бұл бөлімдерді тараушаларға бөле отырып қарастырдық. Қорытынды бөлімде болжамды тұжырым-дар мен пікірлерге кезек бердік.

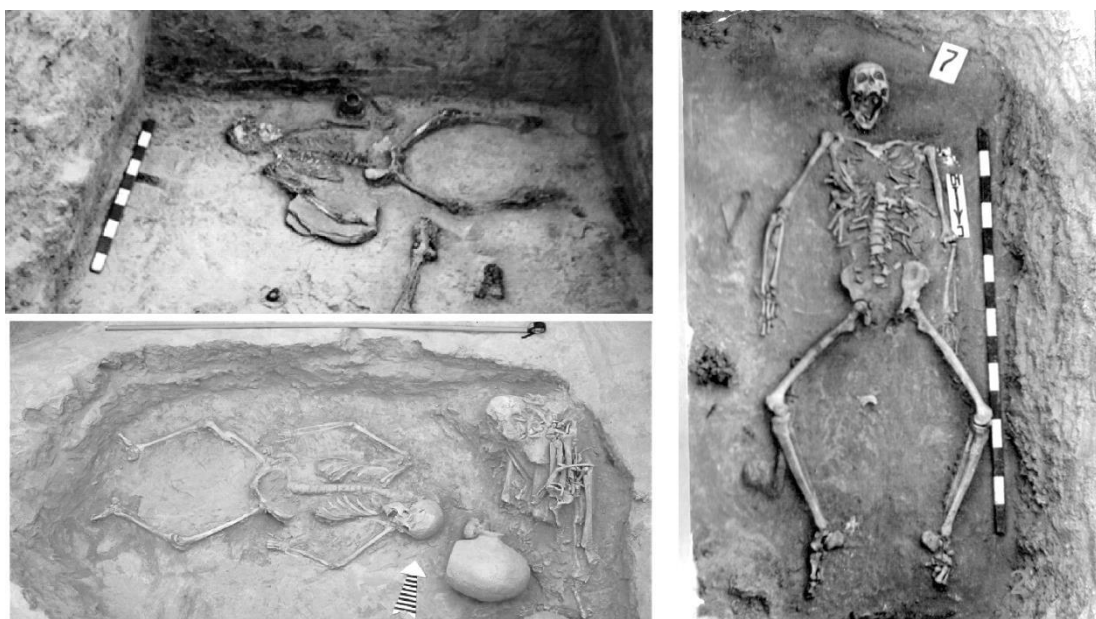
Мақалада зерттеудің дәстүрлі әдісін негізге алдық. Тарқатып айтар болсақ тақырыпқа қатысты мақалалар, кітаптар мен архив материалдарды жинақтадық. Осыдан кейін әр бір жазба деректі мұқият түрде сараптап тұтастай мәліметтерді жүйеледік. Келтірілген мәліметтер түсінікті болу үшін мақалада қосымша суреттер мен карталарды қолдандық.

Талқылау. Евразия даласында орын алған саяси оқиғалар мен миграциялар

Евразия атауы территориялық тұрғыдан ауқымы кең болғанымен біздер бұл тарауда тек тақырыбымызға қатысы аймақтағы саяси оқиғаларды қарастырамыз. Сөз басын сармат территориясында орын алған саяси оқиға мен миграциядан бастап одан кейін дәл осы мәселе төңірегінде ғұндар жайында мәлімет бергенді жөн көріп отырмыз.

Сарматтар¹ б.з.б. VI– б.з. IV ғасырлар аралығында Оңтүстік Орал, Батыс Қазақстан, Жайық, Елек, Жем және Сағыз өзендерінің бойын мекендеген. Б.з.б. 5 ғасырларда парсы патшаларының Арал маңындағы массагеттерге шабуыл жасағандығы тарихтан белгілі. Б.з.б. 517 жылдары Ахаменид империясының патшасы Дарий мен Арал маңында тұратын массагеттер соғысады [1, 32]. Осы саяси оқиғалардан кейін Арал маңынан Батыс Қазақстанға қарай жаңа этникалық топтар енеді де сармат мәдениетінің қалып-тасуына ұйытқы болады [2, 83; 3, 70]. Сонымен қатар осы кезден бастап Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Орал маңында массагеттерге тән дәстүрлер пайда болады. Мысалы, обаларда өлгендердің басын оңтүстікке бағыттау, топтастырып жерлеулер және қабірде ағашты жиі пайдалану сынды ерекшеліктер байқалады [4, 28-30].

Осы кезеңде сарматтар Солтүстік Қаратөз жағалауына қарай ойыса бастайды. Біздің ойымызша соғыс жағдайында халықтар тек батысқа емес бір бөлігі солтүстікке, шығысқа және оңтүстік шығысқа қарай да қоныс аударған болса керек. Әрине сарматтардың қоныс аудару кезеңі біз қарастырып отырған қаңлы кезеңінен бұрын болған. Дегенмен Шымкент қаласы маңында орналасқан Қайтпас – I қорымы №2 обадағы ромб қалпындағы жерлеу [5, 120] (1-сурет) сарматтардың б.з.б. IV ғасырмен мерзімделетін жерлеулеріне ұқсас келеді. Осы жерлеуге сүйене отырып соғыс жағдайында халықтардың тек батысқа емес бір бөлігінің шығысқа, оңтүстік шығысқа қарай да қоныс аударғандығын болжауға болады. Сырдарияның ортаңғы ағысына ертерек барған сарматтардың соңынан кейінгі кезеңдерде ұрпақтары барған болуы да мүмкін. Өйткені қаңлы кезеңінің кейбір обаларынан аяқтары айқасқан қалыптағы жерлеулер табылады (2-сурет). Батыс Қазақстандағы Лебедевқа қорымы №2 оба №1 қабірден аяғы айқасқан қалыптағы қаңқа табылған. М.Г. Мошкова бұл жерлеуді қабірдегі заттарын негізге ала отырып б.з. II–III ғасырымен мерзімдеген [6, 49]. Бұл хронология ғұндардың батысқа қарай қоныс аударған кезімен де сәйкес келеді. Сондықтан сөз соңында келтірілген мәлімет аяқтары айқасқан қалыптағы жерлеулердің ғұндарға тиесілі болуы ықтималдылығы бар екендігінде көрсетеді.

Сурет 1. 1 – Шымкент қаласындағы Қайтпас – I қорымы. №2 обадағы ромб қалпындағы жерлеу [5]; 2 – Орал қаласындағы Қарасу қорымы (сармат кезеңі). №7 оба №3 обадағы ромб қалпындағы жерлеу [22];

¹Ғалымдардың пікіріне сүйенсек сарматтар алғашқы кезде савромат деген атпен белгілі болған. Арал маңында тұратын массагеттермен Ахаменидтер арасында болған соғыстан кейін массагеттер Батыс Қазақстан және Оңтүстік Орал аймағына қоныс аударып б.з.б. 4 ғасырларда сармат мәдениетінің қалыптасуына ұйытқы болған деген пікірлер бар. Ғалымдардың бірақатары савроматтар мен сарматтарды бір халық ретінде санайды. Сондықтан біздер мақалада савромат одан кейін сармат деген екі ұғымды қолданудың орнына оларды бір тайпа ретінде қабылдаған пікірлерге қосыла отырып мақалада тек сармат деген ұғымды қолдануды жөн көрдік.

Орта Азия тарихында ғұн атты тайпалардың тарих сахнасына шығып ұлан байтақ территорияны өздеріне бағындырғандығы белгілі. Қытай жазбаларында хунну немесе сюнну деген атпен белгілі болған бұл тайпалар Тұманның (Теоман) кезінде бірқатар жерінен айрылады. Осы кезде ғұндармен көрші тұрған дунхулар және юечжілер саяси күшіне енген болатын. Ал, б.з.б. III ғасырда ғұндар Тұман шаныюйдің ұлы Мөденің тұсында күшейе түседі. Мөде билікке келгеннен кейін көршілес тайпаларға жорықтар жасайды. Нәтижесінде б.з.б. II ғасырда Қытай жағы ғұндардың билігін мойындап жыл сайын «сыйлық» табыстауға немесе басқаша айтқанда «салық» төлеуге мәжбүр болады. Шығыста осындай жайттар орын алып жатқан кезде ғұндар батыста юечжілермен соғысып оларға күйрете соққы береді. Осы соққыдан кейін аталмыш тайпа Орта Азияның Мауараннахр жеріне ығысып Грек – Бактрия мемлекетін талқандап Кушан империясының негізін қалауға атсалысады [7, 186]. Батыстық ғалымдар «ғұндардың ығыстыруы нәтиже-сінде юеджілер соғды жеріне басып кіріп осы жердегі сақ иеліктерін өздеріне қаратады. Соғдыдан кейін Бактрияны да жаулап алып бұл жерді өз мемлекеттерінің орталығына айналдырады. Осыдан кейін тарихта қаңлы аты атала бастайды. Қаңлылардың әдет-ғұрпы юеджілерге ұқсас келеді» деген мәлімдеме жасайды [8, 123-144].

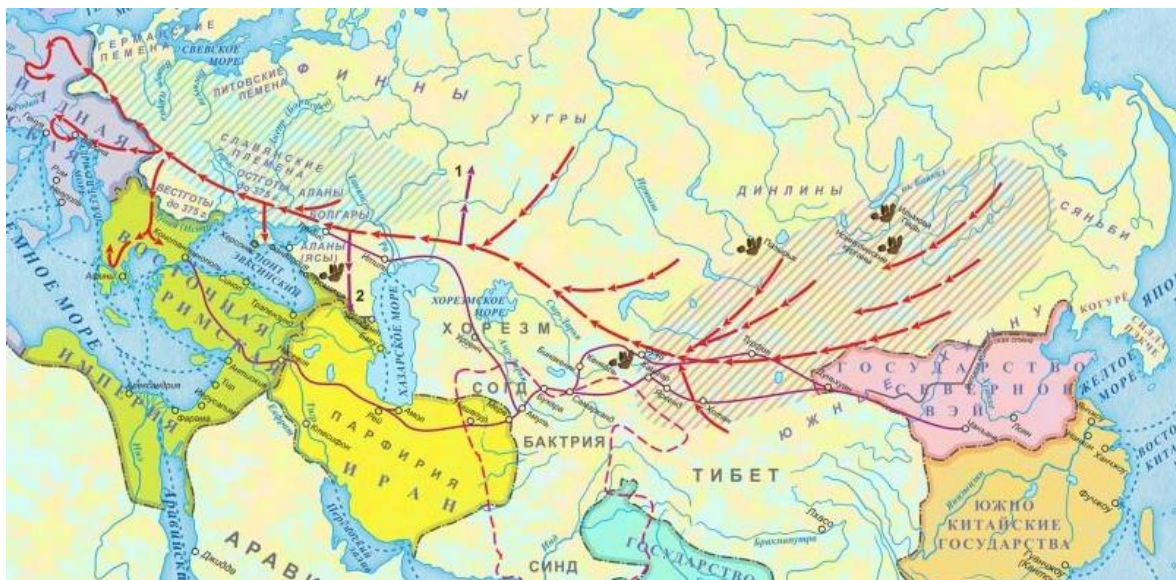
Б.з.б. 55 жыл [7, 186], ал кейбір кітаптар бойынша б.з.б. 56 жылы ғұндар екіге бөлінеді [9, 95]. Оңтүстікте қалғандары Хан империясына бағынса, солтүстіктегі ғұндар Чжи-Чжи шаныюй басшылығымен Монғолияның солтүстік – батысына орналасты. Бұлар үйсіндер мен қытайларға шабуыл жасады. Ғұндар екіге бөлінгеннен кейін өз ара қақтығыстар басталды. Қытайлар мен оңтүстіктегі ғұндар солтүстіктегілерге жиі-жиі шабуыл жасағандықтан солтүстіктегі ғұндар Шығыс Түркістанның солтүстік аймағына көшіп баруға мәжбүр болады. Ал, бұлардың бір бөлігі Тянь-Шан тауын асып өтіп, Қаңлы тайпалық бірлестігімен көрші болады. Чжи-Чжи үйсіндерге қарсы қаңлы тайпаларымен одақтасады. Қаңлы басшысы Чжи-Чжимен қарым-қатынасын одан әрі жақсарту мақсатында өзінің қызын әйелдікке береді. Негізінен қаңлы басшысының жоспарында ғұндарды үйсіндерге қарсы қоя отырып оларды талқандау болады. Бірақ ғұндар үйсіндерді талқандай алмайды. Осыдан кейін ғұндар мен қаңлылардың арасында өз ара алауыздық туындайды. Оның үстіне Чжи-чжи жергілікті әдет-ғұрыптарға бағынбайды. Сонымен қатар шаныюй қаңлы билеушісінің қызы мен қоса көптеген халықты өлтіреді. Бұл оқиғадан кейін ғұндар мен қаңлылардың арақатынасы нашарлап Чжи-Чжи қаңлы билеушісінің ордасынан қуыла-ды. Осыдан кейін ғұндар Таластың жағасына айналасы қамал қабырғасымен және жан жағы ормен қоршалған қала салады. Бұған қытайлар алаңдай бастайды. Көп ұзамай қытайлар Ферғана және Ыстық көл ойысы арқылы ғұндарға қарсы соғысқа аттанады. Екі тараптың әскері Чжи-Чжи салған қаланың іргесінде соғысады. Нәтижесінде қытайлар ғұндардың қаласын қиратып Чжи-Чжи мен қоса оның нөкерлерін, көптеген туыстарын, балаларын, әйелдерін және бекзадаларын тұтқындап бәрін өлім жазасына кеседі [9, 94-99].

Сурет 2. 1 – Келес ауданы. Мыңтөбе қорымы. №3 обадағы аяғы айқасқан қалыптағы жерлеу (қаңлы кезеңі) [35];
 2 – Орал қаласы. Шалқар қорымы. №4 обадағы аяғы айқасқан қалыптағы жерлеу (сармат кезеңі) [37];
 3 – Отырар ауданы. Қоңыртөбе қорымы. №106 жерлеу (қаңлы кезеңі) [34].

Біздің жыл санауымыздың бас кезінде кең байтақ Еуразия даласында және Қазақстан аймағында ғылымда «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» деген атпен белгілі болған саяси оқиға орын алған. Бұл тарихи оқиғаға ғұндардың батысқа және оңтүстікке қарай жылжыуы себеп болды деген пікірлер бар (1-карта). Ғұндардың оңтүстікке жылжыған топтары «ақ ғұн» деп аталған. Ақ ғұндар ұзақ жылдар бойы жүргізген соғыстан кейін Сасанидтерді жеңеді. Осы соғыстардан кейін парсылар бір ғасыр бойына ғұндарға бағынған. Ақ ғұндар империясы Орта Азияға ұзақ жылдар бойы билік жүргізіп ғұн мәдениетінде өзіндік із қалдырған. Ғұндар басқа аймаққа қарай жылжыған кезде кейбір тайпаларды бағындырса, кейбірін өздеріне қосып алған. Аталмыш тайпаның Қазақстанға екінші рет қоныс аударуы б.з. 93 жылы жүзеге асқан. Ғұндар Сырдария, Арал жағасына, Орталық Қазақстан мен Батыс Қазақстанға дейін келіп жеткен. Мұны жергілікті тайпалардың материалдық және рухани мәдениетінде орын алған кейбір өзгерістер дәлелдейді [9, 97]. Мысалға осы кезеңге жататын қаңлы ескерткіштеріннен полихромдық стильдегі ғұн әшекейі, ғұн түріндегі қола қазан, сүйектен жасалған садақ және т.б. айтпағанда бас сүйегі деформацияланған қаңқалар табыла бастайды. Жоғарыда да айтып өткеніміздей ғалымдар бұл өзгерісті ғұндармен байланыстырады. Бұл пікірді Уддиян аймағынан табылған беткі жағында эфталит патшасы бас сүйегі деформацияланған кейіпте бейнеленген монета дәлелдесе керек [10, 12].

Келтірілген мәліметтерге назар аударар болсақ Қазақстан аймағында орын алған миграциялардан кейін Сырдария жағалауында өмір сүрген жергілікті қаңлы тайпаларының мәдениетінде белгілі дәрежеде өзгерістер болғандығы аңғарылады. Осы аймақта зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар бұл өзгерістерді сармат және ғұн компоненттері ретінде қарастырған [11, 146-147]. Бірақ мұны материалдық және рухани – дүниетанымдық деп екі топқа бөлмеген. Біздер бұл мақаланы жазу барысында қаңлы ескерткіш-теріндегі өзге компоненттерді аталғандай етіп топтарға бөлуге болатындығын байқадық. Бір мақалада бұл екі топтыда бірдей қарастыру мүмкін болмағандықтан тек рухани-дүниетанымдық компоненттерді қарастырдық. Енді осы мәселеге кезек берейік.

Карта 1. Ғұндардың батысқа қарай қоныс аудару кезінде жүріп өткен жолдары [57].

2. Қаңлы ескерткіштеріндегі сарматтардың рухани – дүниетанымдық компоненттері

Бұл тарауда қаңлы ескерткіштеріндегі сарматтардың рухани – дүниетанымдық компоненттерін қарастырамыз. Нақты айтар болсақ қаңлы кезеңінің обаларынан анықталған ромб және аяғы айқасқан қалыптағы (позадағы) қаңқалар жөнінде сөз өрбітеміз. Дәл осындай қалыпта жатқан қаңқалар Батыс Қазақстан аймағындағы сармат кезеңіне жататын обалардан айтарлықтай табылған. Орта Азиядағы (Заравшан) осындай жерлеулерді ғалымдар сарматтардың белгісі ретінде қарастырған [12, 814].

2.1. Қаңлы ескерткіштеріндегі ромб қалпындағы жерлеулер

Ромб қалпында жатқан мәйіттің екі тізесі екі жанына қарай ашылады. Қаңқаның жатысы бейне бір ат үстінде саяхаттап бара жатқан адамды көз алдымызға елестетеді. Ғылыми әдебиеттердің көпшілігінде осы тәсілмен жатқан қаңқаларды сарматтармен байланыстырады. Бұл жату қалпын К.Ф. Смирнов «поза всадника» деп сипаттаса [13, 91], Я.Б. Березин «образуя в плане ромб» [14, 120] деп сипаттаған.

Тақырыпқа кіріспес бұрын ромб қалпындағы жерлеулердің ең ерте кезге жататын үлгілеріне тоқталып өтейік. Б.з.д. 3 мыңжылдықтың басына немесе оданда ерте кезге мерзімделетін Афанасьева мәдениетімен [15, 91] Шұңқыр мәдениетіндегі [16, 63] обалардан аяқтары ромб қалпында жатқан қаңқалар анықталған. Бұлар қарастырылып отырған жерлеу қалпының ең алғашқы үлгілері болуы мүмкін. Шындығында бұл мәдениеттерде анықталған қаңқаларды зерттеушілер «поза всадника» немесе «образуя в плане ромб» деп сипаттамаған. Мұны қайтыс болған марқұмның денесінде «Rigor Mortis» деп аталатын [17, 81] «мәйітте қату процесі» басталғанға дейін екі тізесі тік орналастырылған қаңқалардың тізесі екі жанына қарай өздігінен ашылғаннан кейін қаңқалар осы қалыпқа түскен болуы мүмкін деп түсіндірген. Егерде керісінше марқұмдардың аяқтары бастапқы кезде ромб қалпында салынған болса онда қола дәуіріндегі жерлеу дәстүрінің сармат және қаңлы кезеңіне дейін жалғасқандығын айтуға болады.

Осы орайда Шымкент қаласы маңында орналасқан Қайтпас – I қорымындағы №2 обаны қарастыра кетейік. Археологтар бұл обаны 2012 жылы қазып екі қаңқа тапқан. Қаңқалардың бірі бұрынғы кезде бүлінсе, екіншісі сол қалпында сақталған. In Situ сақталған қаңқаның аяқтары ромб тәрізде [5, 120] орналастырылып шалқасынан жатқызылған. Басы солтүстік шығысқа қаратылып, қолдары екі жанына қарай аздап ашылған. Бұл қабірден тұтқалы құмыра, кішкентай құты, жалпақ тас және екі дана шеңбер пішінді алтын бұйым табылған. Осы алтын бұйымдардың бетіне балық және теңіз аты сияқты теңіз жәндіктері рельефті түрде түсірілген [5, 176]. Алтын бұйымның бетіндегі жәндіктер мен өрнектердің стилдік ерекшелігі бұл заттың теңіз жағалауынан келгендігін көрсетсе керек.

Дәл осыған ұқсас жерлеу қалпы Түркістан облысы Арыс өзені бойында орналасқан Бөріжар қорымындағы №18, №21 және №27 катакомбалардан анықталған. Соңғысының жерлеу камерасы тік төртбұрыш пішінде жасалған. Көлемі 1,5x2,2 м шамасында. Дромос жерлеу камерасына перпендикуляр бағытта түйіскен. Камераның орта тұсынан in situ жатқан адам қаңқасы табылған. Бұл қаңқа шалқасынан жатқызып басы шығысқа қаратылған. Аяқтары ромб тәрізде орналастырылған. Қаңқаның бас жағынан үйілген адам сүйектері, торсық тәрізді саз ыдыс және бір құмыра табылған [18, 144]. Үйілген сүйектер

кейінгі кезеңдерде де бұл қабірдің ұрпақтары тарапынан қолданылғандығын, аталарының аруағына арнап басына ас-суын апарып салғандығын және оларға дұға оқып жалбарынғандығын көрсетсе керек.

Сармат ескерткіштеріндегі ромб қалпындағы жерлеулер

Қазақстанның батыс өңірлеріндегі сармат обаларында қазба жұмыстарын жүргізген археологтар көптеген ромб тәрізді жерлеулерге тап болған. Бұлардың көпшілігі осы күнге дейін ғылыми айналымға енгізілместен есеп түрінде архивтерде сақталған. Біздер Орал, Ақтөбе және Алматы қалаларындағы мұражайлар мен институттарға жасаған іссапарымыз кезінде бірнеше архивтік материалдарға қол жеткізген болатынбыз. Бұларға шолу жасалып нәтижесінде Деркул қорымы №5 оба [19], Барбастау III қорымы №7 оба №8 қабір [20, 28], Барбастау V қорымы №23 оба [21, 18], Қарасу I қорымы №7 оба №3 қабір [22, 11], Қос Оба қорымы №4 оба [23, 11] және Сакрыл III қорымы №7 обадалардан [24, 30] аяқтары ромб қалпында жатқызылған қаңқалардың табылғандығын аңғардық. Археологтар аталған жерлеулердің барлығын сарматтарға жатқызған.

Сырдың төменгі ағысындағы ромб қалпындағы жерлеулер

Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Баланды IV жерлеу орнынан 7 қаңқа табылған. Қаңқалардың алтауы оңтүстік шығысқа қаратылып созылыңқы қалыпта жатқызылса бір қаңқа ромб қалпында жатқызылған [25, 39]. Бұлардың бір деңгейде жатуы мәйіттердің бір уақытта жерленгендігін және бір этникалық топтың адамдары екендігін көрсетсе керек. Осы орайда «жерлеулер бір кезеңде жасалса олардың біреуі нәліктен басқа қалыпта жатқызылған?» деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа жауап ретінде бір этникалық топтың құрамында басқа дінді ұстанатын адамдар болуы мүмкін деген болжам жүргізуге болады.

Саяси шекаралардан тыс жерлердегі ромб қалпындағы жерлеулер

Мұндай жерлеулер басқа территориялардан да табылған. Атап айтар болсақ Тагар мәдениетіне тиесілі Ягуньяда [26, 16], Об өзенінің жағасындағы Криловка III [27, 19] және Ферғана алқабының батысындағы Ворухе қорымдарынан [28, 28] анықталған. Тагар мәдениеті Қазақстан мен Орта Азияда мекендеген сақтардың мәдениетіне ұқсас келеді. Бұл мәдениет Минусинск ойпаты, Енисей өзенінің жағалауы, Красноярск және Кемерово облыстарына дейінгі аймаққа таралған. Тагар мәдениетінің негізін жергілікті қола дәуірі тайпалары қалаған [29, 518]. Тагар ескерткіштерінен табылған үш қырлы қола жебе ұштары б.з.б. 5-4 ғасырларға жататын сарматтардың жебе ұштарына ұқсас келеді [26, 52]. Е.А. Давидович және В. А. Литвинский Ворухе қорымын сақ-үйсін мәдениетімен байланыстыра келе, қабір құрылысында, жерлеу дәстүрлерінде және материалдық заттарында сармат мәдениетімен ұқсастық бар екендігіне назар аударып бұл қорымды б.з. 1 ғасырымен мерзімдеген [28, 67].

Ромб қалпындағы жерлеулер батыстағы Дон өзені жағасындағы Новочеркасск [30, 33] және Днестр өзені маңындағы Николоевка [31, 48] қорымдарынан анықталған. Новочеркасскідегі мәйіттің астына органикалық төсеніш салынып қарапайым қабірге жерленген. Жанына жылқының алдыңғы аяғы, сабы сүйектен жасалған пышақ, адамның бет-әлпеті бейнеленген алтын жапсырма және эллиндік Амфора табылған. Археологтар бұл жерлеуді сармат тайпаларына жатқызып б.з.б. 3-2 ғасырларға мерзімдеген [30, 33]. Ал, Николаевкада ромб қалпындағы жерлеу жанама көрде (подбой) жүзеге асырылған. Бұл жерден амфоралар, жылтыр қара (лощенный) кантарос, киликс, фракияда өндірілген құмыралар және скиф типіндегі қару-жарақтармен көптеген импорттық тауарлар табылған. Археологтар жерлеуді скифтерге жатқызып б.з.б. 4-3 ғасырларға мерзімдеген [31, 48]. Бұл мәлімет ромб қалпындағы жерлеулердің скиф қорымдарынан да кездесетіндігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда ғылыми әдебиеттерде сарматтардың бастапқыда Оңтүстік Орал өңірінде өмір сүріп, кейін Қаратөңіздің солтүстігіне қарай қоныс тепкендігі айтылады. Алайда, археологиялық деректерге көз жүгіртер болсақ ромб қалпындағы жерлеулердің тек Батыс Қазақстанда ғана емес, шығыстағы Алтайдан оңтүстіктегі Ферғана алқабына дейінгі кең аймақта кездесетіндігін байқалады. Осы мәліметтерге сүйене отырып қарастырылып отырған жерлеу қалпы тек сарматтарға тән емес немесе дәл осындай жерлеу дәстүрі басқа аймақтарда өмір сүрген халықтардың арасында да болған деп топшылауға болады. Кейбір зерттеушілер ежелгі тайпаларға байланысты зерттеулер жүргізген кезде олардың мәдениетін белгілі бір саяси шекаралардан әрі асырмай қарастырады. Бұл ұстаным түбінде бір мәдениеттің әр аймақта басқа атаулармен аталуына және ғылыми шиеленісуге әкелуі мүмкін. Жалпы Евразия даласында ежелгі кезең-дерде өмір сүрген тайпалардың материалдық және рухани мәдениеттерінде өз ара ұқсастықтардың көп болуы және осы кезеңде өмір сүрген халықтардың жазуды көп қолданбауы кейбір мәдени компоненттердің нақты қай тайпаға тиесілі екендігін нақталауға кедергі келтіреді. Дегенмен қарастырылып отырған тайпа-ның саяси тарихын, көрші елдермен жасасқан экономикалық-мәдени байланыстарын тереңінен зерттеп зерделеу арқылы көптеген түйіткілді сұрақтарға жауап алуға болады.

2.2. Қаңлы ескерткіштеріндегі аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер

Бұл жерлеу қалпында қаңқа шалқасынан жатқызылып екі қолы әуретінің үстіне немесе екі жанына орналастырылады да бір аяғы екінші аяқ жілігінің үстіне аяқастырылып қойылады. Мұндай жерлеулер сарматтарға тиесілі обалардан айтарлықтай кездеседі. Сондықтан археологтардың бірқатары бұл жатқызу қалпын сарматтармен байланыстырса кейбір зерттеушілер ғұндардың батысқа жылжуынан кейін пайда болғандығын тілге тиек етеді [3, 129]. Дегенмен Дон өзені бойындағы Холодный IV қорымы №2 обада табылған аяғы айқасқан қалыптағы жерлеу кейінгі қола дәуіріне жатқызылған [32, 122]. Бұл мәлімет қарастырылып отырған жерлеу қалпының түп тамырының тереңде екендігін көрсетеді.

Б.з.б. II ғасырдың екінші жартысында ғұндардың шығыстағы жаңа жерлерді жаулап алу әрекеттерінен кейін тарихта «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» деп аталып кеткен тарихи оқиға орын алады [33, 272]. Осы кезде Қазақстан (Сырдария өзенінің ортаңғы ағысынан бастап төменгі ағысына дейінгі аймақта, Талас өзені бойында, Қаратаудың оңтүстік беткейінде) және Орта Азия жерінде (Қырғызстанда, Ташкент маңында, Ферғана даласы, Бактрия және Соғды аймағы) катакомбалық жерлеулер айтарлықтай күрт өседі. Археологтардың басым көпшілігі бұл жерлеулерді қаңлылармен байланыстырады [34, 224]. Сырдария жағалауындағы кейбір катакомбалық қабірлерден аяқтары айқасқан қаңқалар табылған. Бұған Келес өзенінің төменгі ағысында орналасқан Мыңтөбе қорымындағы №3 оба мысал бола алады.

Шартты түрде №3 деп белгіленген оба үйіндісінің диаметрі 13 м, биіктігі 1,70 м. Қазба жұмысы кезінде обаның ортасына шығыс-батыс бағыты бойынша ені 35 см болып келетін жал қалдырылған. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленген. «А» жартысында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде реперлік нүктеден 2,40 м тереңде «Т» түрінде катакомб қабір анықталған. Қабірдің дромосы оңтүстіктен басталып солтүстіктегі катакомбаға барып жалғасқан. Қабірдің ішкі кеңістігі толықтай тазаланғаннан кейін бас жағына ыдыстар орналастырылған бес қаңқа табылған. Бұлардың барлығы созылыңқы қалыпта шалқасынан жатқызылып бастары шығысқа қаратылған. Тек шартты түрде №3 деп белгіленген қаңқаның аяғы «Х» тәрізді айқастырылған. Бұл қаңқаның ұзындығы 1,70 м. Оң қолы жанына, ал сол қолы жамбас сүйегінің астына орналастырылған. Қаңқаның оң қол білек тұсынан, шеңбер тәрізді жіңішке ақ түсті тасқа темір жабыстырылған бұйым мен қоса оң қол саусағының ұшынан бір моншақ табылған [35, 288].

Осы тараушада қарастыруды қажет ететін екінші бір нысан Отырар алқабындағы Қоңыртөбе қорымы болып табылады. Тарқатып айтар болсақ Қоңыртөбе қорымындағы №44 жерлеуде бір қаңқа басы оңтүстік шығысқа бағытталып, оң қолы денесін бойлай орналастырылған, ал сол алақаны әуретінің үстіне қойылған. Қаңқаның аяғы «Х» тәрізді айқастырылған. Қабірге шүмегі бар тұтқалы құмыра (кувшин), шеңбер пішінді қола бұйым, темір айылбаспен қоса қойдың жауырын сүйегі салынған. Сонымен қатар осы қорымдағы №91, №93-94, №96, №106 (2-сурет) жерлеулерден аяғы айқастырылған қаңқалар аршылды. №91 жерлеу «кесектен салынған жәшікте» жүзеге асырылған. Қаңқаның басы солтүстік батысқа бағытталып шалқасынан жатқызылған. Екі қолы жанына созылыңқы қалыпта қойылған. Қаңқаның беліне ұзындығы 17 см келетін темір пышақ қойылса, оң жанбасының жанына қойдың алдыңғы аяғы салынған. Ғалымдар бұл жерлеуді ерте орта ғасырларға мерзімдеген [34, 24].

Сармат ескерткіштеріндегі аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер

Қазақстанның батыс өңірінде орналасқан Лебедевка 5 қорымы №51 оба [6, 46], Лебедевка 7 қорымы №14 оба [36, 31] және Шалқар 5 қорымы №4 (2-сурет) [37, 15] обалардан аяқ жілігі айқасқан қалыптағы жерлеулер анықталған. Бір қызығы Отырардағы Қоңыртөбе қорымындағыдай қабірге қойдың жауырын сүйегі мен алдыңғы аяғын салу жағдайы сармат обаларында көптеп кездеседі. Мысалға, Қазақстанның батыс өңіріндегі Бубенцы 1 А қорымы №13 оба №2 жерлеуде қойдың жауырын сүйегі мен алдыңғы аяғы табылған. Қабірден табылған үш қанатты қола жебе ұштары негізінде Г.А. Кушаев бұл жерлеуді б.з.б. 4-2 ғасырларға мерзімдеген. Сонымен қатар Бубенцы 2 қорымы №6 оба [38, 10-18], Новопавловка №7 оба №3 жерлеу [39, 221], Сакрыл 1 қорымы №10 оба №2 жерлеулерден [40, 9-10] қойдың алдыңғы аяғы табылған. Бұлар сарматтар мен қаңлы тайпаларының жерлеу дәстүрінде ұқсастық бар екендігін айғақтай түседі.

Саяси шекаралардан тыс жерлердегі аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулер

Аяқ жілігі айқастырылған жерлеулер саяси шекарадан тыс жерлерде де кездескен. Мысалға, Қырғызстандағы Қара Мойнақ қорымы №5 оба [41, 106-107], Четинды қорымы №6 оба [42, 25], Ферғана аңғарындағы Ворухе қорымы 2а оба және Исфарин қорымындағы №42 обалардан анықталған [44, 102]. Қара Мойнақ қорымы №5 обадағы қабірге екі қаңқа жерленген. Бұлардың біреуі шалқасынан жатқызып созылыңқы қалыпта жерленсе, екіншісінің жілігі айқастырыла жерленген. Бұл жерлеулер б.з. I ғасырына мерзімделген. Ворухе қорымы 2а обадағы қаңқа «жанама қабірде» (подбой) табылған. Осыған қарап аяқ жілігі айқастырылған жерлеулердің әр түрлі қабірлерде жүзеге асырылғандығын аңғаруға болады.

Сонымен қатар мұндай жерлеулер Дон өзені маңындағы Ливенцовск қорымындағы №22 обадан [32, 278] және Холодный 4 қорымындағы №2 обадан табылған [45,122]. Біріншісінде қаңқа «жанама қабірге» жерленсе екіншісінде жарма қабірге жерленген. Археологтар «жанама қабірдегі» қаңқаны сармат кезеңіне, ал жарма қабірдегі қаңқаны кейінгі қола дәуіріне жатқызған.

3. Қаңлы ескерткіштеріндегі ғұндардың рухани – дүниетанымдық компоненттері

Евразия аймағында ғұн кезеңіне бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған қаңқаларды кейбір ғалымдар ғұндармен байланыстырса [3, 129-130; 45, 30;46, 57] кейбірі сарматтармен байланыстырған (3-сурет) [47, 120]. Бұл тарауда қаңлы ескерткіштерінен анықталған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар жөнінде сөз өрбітеміз.

3.1. Қаңлы ескерткіштерінен табылған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар

Бас сүйектің деформацияға ұшрауына патологиялық, табиғи факторлар (көмілгеннен кейін топырақ-тың қысымы салдарынан бас сүйектің бүлінуі) және мәдени ұстанымдар мен үрдістер негіз болады. Соңғысы үшін жаңа туылған баланың басы қандайда бір тері, мата, ағаш қабығымен байланады немесе арнайы бас киім кигізіледі. Мысалға, Маялықтар жаңа туылған сәбидің басын үш төрт күннен кейін байласа, Перуның бұрынғы жергілікті тұрғындары үш айдан кейін байлаған [48]. Осыдан кейін сәби өсе келе басының пішіні өзгеріп белгілі бір формаға түскен.

Қазақстанның оңтүстігінде Арыс өзені бойындағы Күлтөбе, Алтынтөбе, Төлебайтөбе және Қаратөбе атты қаңлы қорымдарынан бас сүйегі жасанды түрде өзгертілген қаңқалар табылған. Бұлардың 11 данасы ер кісіге, 5 данасы әйел кісіге тиесілі екендігі белгілі болған [11, 182]. Осы үлгідегі қаңқалар Отырар аймағындағы Марданкүйік қорымынан да табылған. Зерттеу жұмысы барысында бұлардың басым көпшілігінің ер кісілер екендігі анықталған [49, 138].

Қызылорда облысындағы Қуандария өзені жағасында Алтынасар қорымы орналасқан. Бұл қорымнан кейінгі сармат кезеңінің ерекшеліктерін көрсететін көптеген жерлеулер аршылған. Дегенмен ғалымдар аймақтағы осындай ескерткіштердің барлығын топтастырып, оны қаңлы мәдениетінің тармағы ретінде белгілеп оған Жетінасар мәдениеті деген атау берген. Ендігі кезекте Алтынасар қорымындағы 52 обада анықталған жерлеуге қысқаша тоқталып өтейік. Аталмыш обадағы қаңқа солтүстікке бағытталып органикалық төсенішке жатқызылған. Бас сүйегі деформацияланған бұл қаңқаның жанына жылтырата тегістелген саз ыдыс пен қоса қойдың алдыңғы аяғы салынған. Қабірдің бір бұрышына қойдың бір аяғымен қоса темір пышақ салу «сармат жерлеулеріне» тән ерекшелік болып табылады. Зерттеушілер Алтынсардағы жерлеулердің көпшілігін б.з. 3-4 ғасырларға мерзімдеген [50, 108]. Бас сүйегі жасанды түрде өзгертілген қаңқалар Қазақстанның батыс өңіріндегі обалардан да табылған. Археологтар мұны кейінгі сармат кезеңіне (б.з. 2-4 ғғ.) жатқызған.

Сурет 3. Челябинск облысы. Ресей. Магнитогорск қаласы. Мало – Кизыльский қорымы. №1 оба. Бс сүйегі ұзын сопақ пішінде деформацияланған қаңқа (сармат кезеңі) [47, 117].

3.2. Сармат обаларынан табылған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар

Б.з. II ғасырында орын алған Халықтардың ұлы қоныс аударуы кейінгі сармат мәдениетіне әсерін тигізген. Осы кезде Еуразияның көптеген бөлігі ғұндардың мәдени ықпалына түскен. Бұл тайпа шығыстан батысқа қарай жылжып жергілікті мәдениетке өз үлестерін қосқан. Сонымен қатар аймақтың этникалық қалыптасу процесіне атсалысқан. Археологиялық деректер сарматтардың жерлеу дәстүрінде бір қатар өзгерістер пайда болғандығын көрсетеді. Алғашқы кезде мәйіттердің басы батысқа және оңтүстікке бағытталса біздің жыл санауымыздың басында II-IV ғасырларда солтүстік немесе солтүстік батысқа бағытталады. Және де осы кезге жататан обалардан бас сүйегі деформацияланған қаңқалар мен фибулалар және «ғұн түріндегі» деп аталатын қазандар жиі табылады [51, 247].

Мысалға Қазақстанның батысындағы Лебедевка 6 қорымы 31-обадан бас сүйегі деформацияланған қаңқа табылған. Бұл қаңқаның бір аяғы созылыңқы қалыпта орналастырылса, екіншісі тізесінен бүгілген. Басы оңтүстік батысқа бағытталған. Қабірден қызыл түсті саздан жасалған құмыра табылған. Бас сүйегі жасанды түрде өзгертілген қаңқаның бірі Лебедевка 6 қорымындағы 39 обадан анықталған. Қабірдің ішкі кеңістігінен қола айна, ғұн түріндегі қазан, алтын сырға, көптеген моншақтар, қоладан және темірден жасалған фибулалар табылған. Жоғарғы жағынан және бұрыштардан ағаш қалдықтары кездескен. Бұлар сірә қабірдің төбе жабындысының қалдықтары болса керек. Дәл осы қорымдағы 37 обадан да бас сүйегі деформацияланған қаңқа табылған. Қабірден ғұн түріндегі қазан және сабының басы халседон тасынан жасалған қылыш алынған [52, 30]. Бұл қорымда зерттеу жұмыстарын жүргізген археологтар 31, 39 және 37 обаларды кейінгі сармат кезеңіне жатқызыған. Қысқаша келтірілген мәліметтерге қарап ғылымда сарматтарға жатқызылған обалардан бас сүйегі деформацияланған қаңқалар, қоладан жасалған фибулалар және ғұн түріндегі қазандардың табылатындығын байқауға болады.

3.3. Басқа аймақтардан табылған бас сүйегі деформацияланған қаңқалар

Орынбор облысы Студеное ауылынан оңтүстік батысқа қарай 2 шақырым жердегі Красный Яр қорымы №2 обадан бас сүйегі деформацияланған қаңқа табылған. Бұл қаңқаның басы солтүстік шығысқа қаратылып шалқасынан жатқызылған. Қабірден шеңбер пішінді темір бұйым және ағаштың қалдықтары анықталған. Осы қорымдағы 6-обада жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде жекелеген бас сүйекпен (деформацияланған) қоса қоладан жасалған фибула және темір пышақ кездескен [53, 100]. Қабірдегі жекелеген сүйектерге қарап бұл обаның тоналғандығын айтуға болады.

Башқұртстандағы Баймак ауданы Қаратал ауылынан 2 шақырым қашықта Қаратал I қорымы орналасқан. Бұл қорымға кейінгі сармат кезеңінің тұрғындары өз туыстарын жерлеген. Осы қорымдағы №1 обаданғы №1 қабірден жоғарыдағы жерлеулерге ұқсас бас сүйегі деформацияланған қаңқа анықталған. Астына органикалық төсеніш төселіп, басы солтүстікке қаратылып шалқасынан жатқызылған. Жанына қола айна, саз ыдыстар, темір пышақ, ұршық бас және моншақ сынды көптеген о дүниелік тарту таралғы-лар салынған [54, 70]. Ұқсас жерлеулер осы қорымдағы №5 және №6 обалардан анықталған. №5 обаданғы қаңқаның басы солтүстікке бағытталып шалқасынан жатқызылған. Қаңқаның басы деформацияланған. Аяқ жағына әк себілген. Сарматтарға тиесілі қабірлерде әк көп кездеседі. Әктің тазалаушы қасиетінің бар екендігі белгілі. Сондықтан сарматтар қайтыс болған кісінің денесін күнәлардан тазалау мақсатында қабіріне әк салған болуы мүмкін. №6 обаданғы қаңқа солтүстікке бағытталып шалқасынан жатқызылған. Мұның бас сүйегі де деформацияланған. Жоғары жақта сипатталған қабірдегілер сияқты бұл жерден де қола фибула табылған [54, 71].

Осы аудандағы Баймак Комсомол 4 қорымындағы №3, №5 және №6 обаларда қазба жұмыстары жүргізіліп кейінгі сармат кезеңіне жататан жерлеулер айқындалған. Тарқатып айтар болсақ №2 обаданғы қаңқа солтүстік батысқа бағытталып шалқасынан жатқызылған. Бұл қаңқаның бас сүйегі де деформацияланған. Жанына құты, темір пышақ, сабының басы жоқ қылыш және әктің қалдықтары анықталған. Ал, №3 обадан алынған деректер №2 обаданғы ерекшеліктерді қайталайды [54, 72-73]. Бұл жерде ұқсас ерекшелік ретінде бас сүйегі деформацияланған қаңқаны айтуға болады. Бір қызығы осы қаңқамен қатар қабірден қытайда жасалған қола айна табылған. Бұл олжа осы жердегі халықтардың басқа мәдениеттермен өз ара (мәдени экономикалық) байланысқа түскендігін немесе сырттан келгендердің жергілікті халыққа өз әсерін тигізгендігін болжауға болады.

Жалпы кейінгі сармат кезеңінде Батыс Қазақстан, Оңтүстік Орал аймағы (Орынбор облысы және Башқұртстан), Еділ және Дон өзендері маңында жерлеу дәстүрі мен материалдық мәдениет алғашқы кезеңмен салыстырғанда өзгеріске ұшрайды. Әсіресе бас сүйекті деформациялау сияқты мәдени өзгерістің пайда болуы өзіне назар аудартады. Ғалымдар бұл үрдісті Алан және Ғұн тайпаларымен байланыстырады [3]. Дегенмен де ғұндарға дейінгі кезеңдерде (б.з.б. 2 мыңжыл) шығыстағы Хакасиядан (Окунев мәдениетіне жататын Черновая VIII қорымынан бас сүйегі деформацияланған қаңқа табылған) [55, 109] М.Озбек Гипократты сілтеме көрсете отырып аталмыш аймақтарда біздің жыл санауымызға дейінгі кезеңдерден бастап бас сүйекті деформациялау үрдісі болған деген мәлімет

келтіреді. Нақты айтар болсақ М. Озбек Қаратеңіздің солтүстік шығысындағы халықтардың жасанды түрде бас сүйекті деформациялағандығын және де мұндай пішіндегі бас сүйекті антикалық жазушының макроцефал деп атағандығын тілге тиек етеді [48, 50].

Бұл әдет – ғұрыптың ең көне үлгілері неолит кезеңіне дейін барып тіреледі. Бұған Анадолу, Кипр, Иран және Ливандағы басқада мәдениеттерде кездесетін бас сүйектер мысал бола алады. Мысалға, Кипрдегі Лефкоша және Лимасол аймағындағы неолит кезеңіне жататын нысаннан табылған әйел мен ер кісілердің бас сүйегіне жасанды түрде өзгеріс жасалғандығы (бас сүйектің артқы бөлігі тегіс) анықталған.

Ендігі кезекте Иран аймағына қарар болсақ бұл ғұрыптың ең ескі үлгілерінің бірін кездестіреміз. Бұл Иранның Керменшах облысында орналасқан неолит кезеңіне жататын Ганж Дарех Тепе деген үйіктен табылған. Кипрдегі сияқты бұл жерде ерлердің де әйелдердің де бас сүйегі деформацияланған. Демек бұл ғұрыпты жүзеге асыру барысында гендерлік теңдіктің сақталғандығын айтуға болады.

Таяу Шығыс аймағындағы Библос қалашығының (қазіргі таңдағы атауы Джебейль) қорымынан ішінде адам қаңқалары бар үлкен хумдар табылған. Ғалымдар бұл хумдардың ішінен тек әйелдерге тиесілі қаңқалардың бас сүйегінің деформацияланғандығын анықтаған (Бас сүйек айналдыра буылып жоғары қарай созылып өсуіне жағдай жасалған, Артына қарағанда маңдай жағы жалпақ болып келген). Сонымен қатар 11 данажас жеткіншектің қаңқасын зерттеп олардың бесеуінің бас сүйегінде деформация іздерін байқаған. Бұл бойынша бас сүйектер қыз бардарға тиесілі болуы мүмкін деген болжам жасаған. Ғалымдар бұл жерлеулерді б.з.б. 4 мыңжылдыққа мерзімдеген.

Қарастырылып отырған ғұрып Анадолудағы халықтар тарапынан да қолданылған. Хатай ауданындағы Шейх Үйік қалашығында жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған әйел қаңқалары анықталған. Зерттеушілер Шейх Үйік пен Библосты салыстыра келе бас сүйектердің бірдей формада екендігіне көз жеткізген. Бұл жағдайды халықтардың бір аймақтан екінші аймаққа қоныс аударуымен түсіндірген.

Мысырда XVIII патшалық кезеңіндегі ферғауын Эхнатон және туысқандары бедерленген ескерткіш-терде олардың бас сүйегінің деформацияланғандығы байқалады. Ғалымдар патшайым Нефертити мен сарайдағы көптеген адамдардың бас сүйегінің өзгеріске ұшрағандығын анықтап, бұл жағдайды «Нефертиті шығыстан келген және өзі келген жерде кең көлемде қолданылатын бас сүйекті деформация-лау ғұрпын балдарына да жасаған» деп тұжырымдаған [48, 47-53]. Дегенмен Американдық ғалым Ирвина Браввермана бұл пікірмен келіспейді. Ол, патша Эхнатондағы өзгеріске краниосиностаза синдромы себеп болған деген қорытынды жасайды [56].

Ғұндардың байырғы өмір сүрген территориясыболып табылатын Қытайдың солтүстік аймақтары жайында нақты мәлімет қолымызда жоқ. Дегенмен М. Озбек «бас сүйекті деформациялау ғұрпы Қытай аймағында болған» деп өз зерттеуінде айтып өткен [48, 50]. Сондықтан Сырдария жағалауындағы басының пішіні өзгертілген қаңқаларды ғұндармен байланыстырған ғалымдардың пікірлерін назарға алуға болатын сияқты. Оңтүстік Орал аймағындағы осындай қаңқаларды ғалымдар сарматтармен байланыстырады [47, 115]. Демек бұл мәліметтерден бұл мәселенің ғылыми тұрғыдан шешімін таппағандығын аңғарамыз.

Осы жерге дейін келтірілген ақпарлар бұрынғы адамдардың бұл ғұрыпты жүзеге асырудағы мақсаты екен деген сұрақ туындатады. Мысалға, Конгодағы Мангбету әйелдері бір қырдан (профиль) қарағанда сұлу көрінеміз деген сеніммен бас сүйектерінің жоғары қарай шошайып өсуіне ықпал жасаған. Қазіргі таңда аталмыш тайпалар арасында бұл ғұрыптың семантикасы өзгеріске ұшырап тек патшалардың ғана бас сүйегі өзгертіледі деген сенім пайда болған. Кипрдегі тайпалар деформацияланған бас сүйекті текті-ліктің белгісі ретінде қабылдайды. Ал, Кубаның бұрынғы жергілікті тұрғындары жауларының жүрегінде қорқыныш сезімін ояту мақсатында бас сүйектерін деформациялаған екен. Кейбір ғалымдар мұндай бас сүйектерді әлеуметтік мәртебемен, діни сеніммен байланыстырса, кейбірі сұлулықпен байланыстырады [48,53-54].

Қорытынды. Сырдарияның ортаңғы ағысындағы қаңлы ескерткіштерінде анықталған ғұн және сармат компоненттерін жүйелі түрде қарастыру оны жүйелеудің маңыздылығы бір бөлек, осы компонент-тердің семантикасы жайында болжамды тұжырымдар жасаудың маңызды екендігі дау тудырмайды.

Жер бетінде адамдар өздері өмір сүрген ортаның табиғи мүмкіндіктерін негізге ала отырып көшпенділік пен отырықшылық мәдениетті қалыптастырған. Көшпелі мәдениеттің негізгі элементі жылқы екендігі белгілі. Сондықтан далалық аймақтарда көшпелі мәдениеттің ең жоғары дәрежесі қалыптасты деуге болады. Алтай мен Солтүстік Қаратеңіз арасындағы дала көшпелі мәдениеттің орталығына айналған. Қысқаша айтқанда, аталған шекараларда тұратын тайпалар алдымен жылқыны жүк тасымалдау, аң аулау, соғыс жүргізу және т.б. үшін пайдаланды. Осы әрекеттердің барлығын орындау кезінде,

көшпенділер жылқының жылдамдығына, күшіне, төзімділігіне және ерекше мінез-құлқына куә болды. Осылайша, жылқы көшпенділердің рухани өмірінде де орын ала бастады. Атап айтқанда, олар өздерін тек жылқы ғана арғы өмірге апара алады деп сенген болуы керек, өлгендерді жылқымен бірге қабірге жерлей бастады. Мұны Алтай аймағындағы Берел, Башадар, Катанда және т.б. қорымдардағы жылқы салынған жерлеулер дәлелдейді. Жылқыларды көшпенділер ерте кезеңнен бастап этнографиялық кезеңге дейін жерлеу рәсімі кезінде құрбандыққа шалғандығын атап өткен жөн. Кейде жылқы қабірге толығымен салынса, кейде оның бір бөлігі немесе жабдықтары салынған. Бұрынғы кезде көшпенділер жылқыны байлықтың негізгі көзі деп қабылдаған. Әлеуметтік жағдайы төмен отбасылар жылқыны жерлеудің орнына оның бір бөлігін немесе ат әбзелін қабірге салған болса керек. Осы орайда қазақтың «өлім байдың малын шашады, жоқтың етегін ашады» деген мақалы еске оралады. Жалпы қабірге жылқы бүтін, не болмаса жекелеген бөлшек күйінде салынғанына қарамастан барлығының астарында өлген адамды арғы өмірге аттандыру түсінігі жатқандығын болжауға болады. Ромб қалпындағы жерлеу мен ат қосып жерлеу бірдей дүниетанымдық мәнге ие болуы мүмкін. Аталмыш жерлеуде (ромб) қайтыс болған адамның жанына жылқы жерленбегенімен, мәйітті ат үстінде саяхаттап бара жатқан адамға ұқсатып жатқызыған. Осылайша, көшпенділер жоғарыда айтылғандай, қайтыс болған кісінің әлеуметтік жағдайы жылқы қосып жерлеуге жетпеген кезде, мәйіттің өзін бейне бір жылқы үстінде отырғандай қалыпта жатқызып арғы өмірге аттандырған болса керек.

Аяғы айқасқан қалыптағы жерлеулердің Шығыста Қырғызстан, оңтүстікте Қазақстан, Өзбекстан ал батыста Дон өзеніне дейінгі аймақта кездесетіндігі аңғарылады.

Ежелгі кезеңде адамдар қайтыс болғандардан қабірден шығып өздеріне зиянын тигізеді деп қорыққан. Аруақтар қабірден шықпасын деген мақсатта артында қалған ұрпақтары оларға арнап құрбандық шалған. Сонымен қатар аяқтарын табытқа шегелеп, байлап немесе кесіп тастаған [Самашев және т.б., 2007, с.140-141]. Мақала аясында қарастырылып отырған аяғы айқастырылған жерлеулердің астарында осындай сенімдердің жатуы мүмкін. Жалпы аяғы айқасқан адамның алға қарай қадам басуы шектеледі. Сол себепті баяғы қоғамдағы сенім бойынша қабірден шыққанын қаламаған адамдардың аяғы айқастыра жерленген болса керек.

Осы орайда мына бір жайтты да айта кету керек. Кейбір қабірлерге жалғыз бір қаңқа жерленіп, аяқ жілігі айқастырылған. Ал, кейбір ұжымдық қабірлердегі қаңқалардың арасынан тек біреуінің аяқ жілігі айқастырылса қалғандары созылыңқы қалыпта салынған. Бұл жағдай біздерді баяғы сенім бойынша тек қатыгез адамдардың ғана аяқтары айқастырылған ба? деген ойға жетелейді.

Жалпы орта Азия мен Қазақстан тарихының қалыптасуында ғұндардың, сарматтардың және қаңлылардың алатын орны ерекше. Бұлар бөлек аймақтарда шамамен бір заманда өмір сүрген, мәдениеттерінде ортақтық пен айырмашылығы бар тайпалар болған десек қателеспейміз. Қазақстан мен көрші аймақтардың байырғы тұрғындары өз ара саяси және экономикалық тұрғыдан қарым қатынас жасағандығы еш күмән туғызбайды. Мысалға, ғұндардың өз территориясын кеңейту мақсатында юеджілерге шабуыл жасауы және парсылармен сақтардың қақтығысы сияқты саяси оқиғалар нәтижесінде «мәдениеттердің тоғысуы жүзеге асып» жаңа этникалық топтардың көрші аймақтарға қоныс аудару процесі жүрген. Осы кезде Сырдарияның ортаңғы ағысына келген мигранттардың мәдениетіндегі кейбір элементтер тұрғы-лықты халықтардың арасына (қаңлылар) «ішін ара» таралғандығы байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сдыков М.Н., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. *Батыс Қазақстан скиф қазыналары.* – Уралск: 2003.- 117 б.
2. Сдыков М. Н., Лукпанова Я. А. *Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділері (Тақсай I оба кешені мысалында).* – Орал: Полиграфсервис, 2013.– 292 б.
3. Сулимирский Т. *Сармати: Древний народ юго России.* – Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. - 186 с.
4. Бисембаев А.А., Избасарова Г.Б., Гуцалов С.Ю., Бекназаров Р.А. *Батыс Қазақстан тарихы I-том.* – Ақтөбе: ПринтА, 2006. - 524б.
5. Байтанаев Б.А. *История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам.* – Алматы, 2012. – 252 с.
6. Мошкова М.Г., Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. *Отчет археологические работы на территории Уральской области в 1980 г // А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело №1838. 1980.*
7. Артықбаев Ж. О., Пірманов Ә.Б. *Қазақстан тарихы (Энциклопедиялық басылым).* Алматы: Атамұра баспасы, 2008. – 544 б.

8. Bakır A., Badakoğlu U. *Yüceçiler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler*//Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. S 2. 2019.-s.123-144.
9. Байпаков К. М. *Ежелгі Қазақстан тарихы (Ежелгі заманнан б.з. V ғасырына дейін)*. Алматы: Мектеп баспасы, 2001. – 112 б.
10. Ходжайов Т. К. *География и хронология преднамеренной деформации головы в Средней Азии // Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии. Вып 5. Москва: Институт Археологии РАН. 2006. – 12 – 21.*
11. Подушкин А. Н. *Арысская культура Южного Казахстана IV в. до.н.э. – VI в.н.э. – Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А.Ясауи, 2000. – 201 с.*
12. Очир – Горяева М. А. *Поза всадника по археологическим и этнографическим данным // Oriental Studies. Issue 5. 2019. 812-821 с.*
13. Смирнов К. Ф. *Савроматы ранняя история и культура сарматов. – Москва: Издательство Наука, 1964.– 376 с.*
14. Березин Я. Б. *Сарматские погребения могильника «Незлюбненский б» в ставропольском крае // Историческая антропология. Серия XIII. №3. 2021. с. 120 – 133.*
15. Степанова Н. Ф. *Афанасьевская культура: особенности погребального обряда памятников Горного Алтая и Среднего Енисея. А. А. Тишкин (отв. ред). Древние и средневековые кочевники Центральной Азии. – Барнаул: Азбука, 2008. с.89 – 92.*
16. Синюк А. Т. *Бронзовый век бассейна Дона. Монография. – Воронеж: Издательство Воронежского педуниверситета, 1996. – 350 с.*
17. Uğri A. *Anadolu'da Ölümün Tarih Öncesi. Bir geleneğin oluşum süreçleri. – İstanbul: Ege Yayınları, 2014. – 230 с.*
18. Торгоев А. И., Ержигитова А. А. *Генезис и вопросы хронологии погребальных сооружений Кангюя II в. До н.э. – IV в. н. э. // Археология и история Кангюйского государства. С. А. Яценко (ред.). – Шымкент: Типография «Элем», 2020. с.136 – 158.*
19. Рыков П. С. *Археологических раскопок бл. гор. Уральска в июле 1926 года // Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР. Архив материалдары. Дело №187. 1927.*
20. Кушаев Г. А., Железчиков Б. Ф. *Отчет об археологических раскопках в Уралской области в 1927 // Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1290. 1973.*
21. Кушаев Г. А., Железчиков Б. Ф. *Отчет о археологических исследованиях в Уралской области в 1973 год // Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1340. 1974.*
22. Кушаев Г. А., Железчиков Б. Ф. *Отчет об итогах археологических раскопок Уралского пединститута в 1975 год // Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1467. 1976.*
23. Железчиков Б.Ф. *Археологических памятники Уральской области. – Волгоград: Издательство Волгоградского Государственного Университета, 1998. 135 с.*
24. Кушаев Г.А., Кокебаева Г.К. *Отчет об итогах археологических раскопок Уралского пединститута в 1980 году // Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1836. 1980.*
25. Вайнберг Б.И., Левина Л.М. *Низовья Сырдарьи в древности//Чирикратская культура. Выпуск I. Москва. 1993. - 176 с.*
26. Мартынов А. И. *Лесостепная Тагарская культура. – Новосибирск: Издательство наука, 1979. 208 с.*
27. Могильников В. А. *Население Верхнего Приобья в средние-второй половине I тысячелетия до.н.э. – Москва: ИА РАН, 1997.– 195 с.*
28. Давидович Е. А., Литвинский В. А. *Археологический очерк Исфаринского района. – Сталинабад: Издательство Академии наук Таджикской ССР. 1955. – 231 с.*
29. Vokovenko N. *Tagar Kültürü(çev. A. Aleskerov) // S. Koca vd. (Ed.). Türkler. 1. Cilt. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – s.518 – 525.*
30. Максименко В. Е. *Памятники Савроматского периода // Савроматы на нижнем Дону. – Ростов: Издательство Ростовского Университет, 1983. – 224 с.*
31. Мелюкова А. И. *Население нижнего поднепровья в IV – III до. н. э. // П.Д. Либеров, В.И. Гуляев (отв. ред). Проблемы скифской археологии. №177. – Москва: Изд-во Наука, 197. – с.39 – 54.*
32. Копылов В. П., Лукьяшко С. И. *Погребения предскифского и скифского времени в междуречье Дона и Сала // Донские Древности №4. 1995. – с. 117 – 148.*
33. Сәйдірахман Ұ. *Көшпелілердің ұлы қоныс аударуы//<https://e-history.kz/kz/news/show/33857> 2022.*

34. Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. – Алматы: Баур, 2005. 224 с.
35. Гурсой М., Сыздықов Б., Сералиев А. Аяқтары айқасқан жерлеу туралы (Мыңтөбе қорымы материалдары негізінде)// Еуразиялық далалық өркениет: адам және тарихи – мәдени орта. Еуразия даласы археологиясы V халықаралық конгресінің материалдары (Түркістан қ, 11 – 14 қазан). Алматы – Түркістан: 2022. – с.288 – 296.
36. Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергацков И.В. Древности Лебедевки (VI – II в.до.н.э.)– Москва: Изд-во Восточная Литература РАН, 2006.– 159 с.
37. Кушаев Г.А. Отчет об археологических исследованиях в Уралской области за 1971 г// Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело1227. 1972.
38. Кушаев Г.А. Отчет об итогах полевых археологических исследованиях в северной части Чжино Дюринских разливов Уралской области 1984// Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело №2058. 1985.
39. Железчиков Б. Ф., Кригер В. А. Катакомбные захоронения Уральской области//Советская археология№4, 1978. с.218-228.
- 40.Кушаев Г. А., Кокебаева Г. К. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1979 г// Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары. Дело 1762. 1980.
41. Заднепровский Ю. А. Археологические памятники Южных районов Ошской области (середина I тысячелетия до.н.э. - середина I тысячелетия н.э.). – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1960.172 с.
42. Абетеков А. К., Баруздин Ю. Д. Археологические памятники Таласской Долины//Сако-Усунские памятники Таласской долины. – Фрунзе:Изд-во АН КиргССР, 1963. 264 с.
43. Литвинский Б. А. Курганы и курумы Западной Ферганы. – Москва: Изд-во наука, 1972. 258 с.
44. Илюков Л. С. Сарматские погребения из кургана 22 Левенцовского VII могильника // Нижневолжский археологический вестник№6. 2003. с. 278-282.
45. Дубова Н. А. Искусственная деформация головы у земледельцев эпохи бронзы // Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии. Вып 5. Москва: Институт Археологии РАН. 2006. – с.22 – 36 с.
- 46.Батиева Е. Ф. Искусственно деформированные черепа в погребениях Нижнедонских могильников (первые века нашей эры)// Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии. Вып 5. Москва: Институт Археологии РАН. 2006. – с.53 – 72.
47. Сальников К. В. Сарматские погребения в районе Магнитогорска // Краткие Сообщения. О докладах и Полевых Исследованиях Института Истории Материальной Культуры. Вып. XXXIV. Москва: Издательство Академии Наук ССР. 1950. – с.115 – 121.
- 48.Özbek M. İnsan toplumlarında kafatası deformasyonları (Etnoantropolojik bir araştırma) // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi. Sayı 11. 1978. – s.47 – 57.
49. Ахмет С. З., Байпаков К. М. Оңтүстік Қазақстан облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы // Отырар ауданы. – Алматы: «Баур» баспасы, 2007. – 424 с.
- 50.Левина Л. М. Этнокультурная история Восточного Приаралья: I тысячелетие до. н.э. I тысячелетие н. э. Москва: Восточная Литература, 1996. – 396 с.
51. Байпақов К. М., Таймағамбетов Ж. Қ. Қазақстан Археологиясы. Алматы: 2009. – 570 с.
52. Железчиков Б. Ф., Кригер В. А. Отчет археологические работы в Уральской области в 1979 г // Марғұлан атындағы археология институтының архив материалдары.Дело №1759. 1979
- 53.Пишеничнюк А. Х. Сарматский могильник Красный Яр в Оренбургской области // Материалы по эпохе бронзы раннего железа Южного Урала и Нижнего Поволжья: Сборник научных статей. – Уфа: БНЦ УрО АН СССР, 1989. – с. 99 – 119.
- 54.Пишеничнюк А. Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. – Москва: Издательство Наука, 1983. - 200 с.
- 55.Галеев Р. М. Краниотригонометрическое исследование черепов из могильника Черновая VIII // Вестник археологии, антропологии и этнографии. №2 (13). 2010. – с.109 – 117.
- 56.https://zoom.cnews.ru/rnd/news/top/u_faraona_ehnatona_vyavleny_priznaki_dvuh_geneticheskikh_ot_klonenijсайтынан_04.07.2022_жылы_алынган.
57. http://tatarhistory.ru/ru/atlas/gunny-i-velikoe-pereselenie-narodovсайтынан_01.05.2023_жылы_алынган

References:

1. Sdykov M.N., Gutsalov S.Yu., Bisembaev A.A. Batys Qazaqstan skif qazynalary. – Uralsk: 2003. - 117 p.
2. Sdykov M. N., Lukpanova Ya. A. Batys Qazaqstannyn ezhelgi koshpendileri (Taqsay I oba kesheni mysalynda). – Oral: Poligrafservis, 2013. – 292 p.
3. Sulimirskii T. Sarmati: Drevnikh narod yugo Rosii. – Moskva: ZAO Centrpoligraf, 2008.-186 p.

4. Bisembaev A.A., Izbasarova G.B., Gutsalov S.Yu., Beknazarov R.A. *Batys Qazaqstan tarihy 1-tom.* – Aqtobe: PrintA, 2006.- 524 p.
5. Baytanaev B.A. *Istoriya Shymkenta: 2200 let po arheologicheskim istochnikam.* – Almaty: 2012. – 252 p.
6. Moshkova M.G., Zhelezchikov B. F., Kriger V. A. *Otchet arheologicheskie raboty na territorii Uralskoi oblasti v 1980 g // A. H. Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1838. 1980.*
7. Artyqbaev Zh. O., Pirmanov A.B. *Qazaqstan tarihy (Ensiklopediyalyq basylym).* Almaty: Atamura baspasy, 2008. – 544 p.
8. Bakır A., Badakoğlu U. *Yüceçiler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler//Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. S 2. 2019.- p.123-144.*
9. Baypakov K. M. *Ezhelgi Qazaqstan tarihy (Ezhelgi zamannan b.z. V gasyryna deyin).* Almaty: Mektep baspasy, 2001. – 112 p.
10. Hodzhaiov T. K. *Geografija i khronologiya prednamerannoy deformacii golovy v Srednej Azii // Iskusstvennaya deformaciya golovy cheloveka v proshlom Evrazii. Vyp 5. Moskva: Institut Arheologii RAN. 2006. – p.12 – 21.*
11. Podushkin A. N. *Arysskaya kultura Yuzhnogo Kazahstana IV v.do.n.e. – VI v.n.e. – Turkestan: Izdatelskii centr MKTU im. H.A.Yasaui, 2000. – 201 p.*
12. Ochir – Gorjaeva M. A. *Poza vsadnika po arheologicheskim i Etnograficheskim dannym // Oriental Studies. Issue 5. 2019. p.812-821.*
13. Smirnov K.F. *Savromaty rannyya istoriya i kultura sarmatov.* – Moskva: *İzd-vo Nauka, 1964. – 376 p.*
14. Berezin Ya.B. *Sarmatskie pogrebeniya mogilnika «Nezlobnenskii 6» v stavropolskom krae // Istoricheskaya antropologiya. Seriya XIII. №3. 2021. p. 120 – 133.*
15. Stepanova N. F. *Afanasevskaya kultura: osobennosti pogrebalnogo obriada pamyatnikov Gornogo Altaya i Srednogo Eniseya. A. A. Tishkin (otv. red). Drevnie i srednevekovye kochevniki Centralnoy Azii. – Barnaul: Azbuka, 2008. p.89 – 92.*
16. Sinyuk A. T. *Bronzovy vek basseyna Dona. Monografiya. – Voronezh: İzd-vo Voronezhskogo peduniversiteta, 1996. – 350 p.*
17. Uhri A. *Anadolu'da Ölümün Tarih Öncesi. Bir geleneğin oluşum süreçleri. – İstanbul: Ege Yayınları, 2014. – 230 p.*
18. Torgoev A.I., Erzhigitova A.A. *Genesis i voprosy khronologii pogrebalnyh sooruzhenii Kangiuuya II v. do n.e. – IV v. n.e. // Arheologiya i istoriya Kangiuyskogo gosudarstva. S. A. Jacenko (red.). – Shymkent: Tipografiya «Alem», 2020. p.136 – 158.*
19. Rykov P. S. *Arheologicheskikh raskopok bl. gor. Uralska v iyule 1926 goda // Institut istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR. Arhiv materialdary. Delo №187. 1927.*
20. Kushaev G. A., Zhelezchikov B. F. *Otchet ob arheologicheskikh raskopkah v Uralskoy oblasti v 1927 // Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1290. 1973.*
21. Kushaev G.A., Zhelezchikov B.F. *Otchet o arheologicheskikh issledovaniyah v Uralskoj oblasti v 1973 god // Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1340. 1974.*
22. Kushaev G.A., Zhelezchikov B. F. *Otchet ob itogah arheologicheskikh raskopok Uralskogo pedinistituta v 1975 god // Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1467. 1976.*
23. Zhelezchikov B.F. *Arheologicheskikh pamjatniki Uralskoy oblasti. – Volgograd: İzd-vo Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 1998. 135 p.*
24. Kushaev G.A., Kokebaeva G.K. *Otchet ob itogah arheologicheskikh raskopok Uralskogo pedinistituta v 1980 godu // Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1836. 1980.*
25. Vainberg B. I., Levina L. M. *Nizovyya Syrdari v drevnosti//Chirikrabskaya kultura. Vypusk I. Moskva. 1993. 176 p.*
26. Martynov A. I. *Lesostepnaya Tagarskaya kultura. – Novosibirsk: İzd-vo nauka, 1979. 208 p.*
27. Mogilnikov V. A. *Naselenie Verhnego Priobiya v srednie-vtoroy polovine I tysiacheletiya do.n.e. – Moskva: IA RAN, 1997. – 195 p.*
28. Davidovich E. A., Litvinskii V. A. *Arheologicheskii ocherk Isfarinskogo rayona. – Stalinabad: İzd-vo Akademii nauk Tadzhikskoy SSR. 1955. – 231 p.*
29. Bokovenko N. *Tagar Kültürü (çev. A. Aleskerov) // S. Koca vd. (Ed.). Türkler. I. Cilt. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – p.518 – 525.*
30. Maksimenko V. E. *Pamyatniki Savromatskogo perioda // Savromaty na nizhnem Donu. – Rostov: İzd-vo Rostovskogo Universitet, 1983. – 224 p.*

31. Melyukova A. I. Naselenie nizhnego podnestrovyia v IV – III do.n.e. // P. D. Liberov, V. I. Guljaev (otv. red). *Problemy skifskoy arheologii*. №177. – Moskva: Izd-vo Nauka, 197. – p.39 – 54.
32. Kopylov V.P., Lukyashko S. I. Pogrebeniya predskifskogo i skifskogo vremeni v mezhdureche Dona i Sala // *Donskie Drevnosti* №4. 1995. – p. 117 – 148.
33. Saidirahman U. Koshpelilerdinuly qonys audary// <https://e-history.kz/kz/news/show/33857> 2022.[saytınan 01.05.2022 zhyly alingan](#)
34. Baypakov K.M, Smagulov E.A, Erzhigitova A.A. Rannesrednevekoye nekropoli Yuzhnogo Kazahstana. – Almaty: Baur, 2005. 224 p.
35. Gursoy M., Sizdikov B., Seraliev A. Ayaqtary ayqasqan zherleu turaly (Myntobe qorymy materialdary negizinde) // *Euraziyalıq dalalyqorkeniet: adam zhane tarihi – madeni orta. Euraziya dalasy arheologiyasy V halyqaralyq kongresinin materialdary (Turkistan, 11 – 14 qazan)*. Almaty – Turkistan: 2022. – p.288 – 296.
36. Zhelezchikov B.F., Klepikov V.M., Sergackov I.V. *Drevnosti Lebedevki (VI – II v.do.n.e.)* – Moskva: Izd-vo Vostochnaya Literatura RAN, 2006. – 159 p.
37. Kushaev G.A. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah v Uralskoy oblasti za 1971 g* // Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo1227. 1972.
38. Kushaev G.A. *Otchet ob itogah polevıh arheologicheskikh issledovaniyah v severnoy chasti Chzhino Djurinskikh razlivov Uralskoj oblasti 1984* // Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №2058. 1985.
39. Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. *Katakombnye zahoroneniya Uralskoy oblasti//Sovetskaya arheologiya* №4, 1978. p.218-228.
40. Kushaev G.A., Kokebaeva G.K. *Otchet ob itogah arheologicheskikh raskopok Uralskogo pedinstituta v 1979 g* // Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo 1762. 1980.
41. Zadneprovskii Yu. A. *Arheologicheskie pamyatniki yuzhnyh rayonov Oshskoy oblasti (seredina I tysyacheletiya do.n.e. - seredina I tysyacheletiya n.e.)*. – Frunze: Izd-vo AN KirgSSR, 1960. 172 p.
42. Abetekov A. K., Baruzdin Yu. D. *Arheologicheskie pamyatniki Talasskoy Doliny//Sako-Usunskie pamyatniki Talasskoy doliny*. – Frunze: Izd-vo AN KirgSSR, 1963. 264 p.
43. Litvinskii B. A. *Kurgany i kurumy Zapadnoy Fergany*. – Moskva: Izd-vo nauka, 1972. 258 p.
44. Ilyukov L. S. *Sarmatskie pogrebeniya iz kurgana 22 Levencovskogo VII moginika* // *Nizhnevolskiy arheologicheskii vestnik* №6. 2003. p. 278-282.
45. Dubova N. A. *Iskusstvennaya deformatsiya golovy u zemledelsev epohi broanzy* // *Iskusstvennaya deformatsiya golovy cheloveka v proshlom Evrazii*. Vyp 5. Moskva: Institut Arheologii RAN. 2006. – p.22 – 36.
46. Batieva E. F. *Iskusstvenno deformirovannye cherepa v pogrebeniyakh Nizhnedonskikh mogilnikov (pervye veka nashey ery)* // *Iskusstvennaya deformatsiya golovy cheloveka v proshlom Evrazii*. Vyp 5. Moskva: Institut Arheologii RAN. 2006. – p.53 – 72.
47. Salnikov K.V. *Sarmatskie pogrebeniya v raione Magnitogorska* // *Kratkie Soobshheniya. O dokladah i Polevyh Issledovaniyah Instituta Istorii Materialnoy Kultury*. Vyp. XXXIV. Moskva: İzd-vo Akademii Nauk SSR. 1950. – p.115 – 121.
48. Özbek M. *İnsan topluımlarında kafatası deformasyonları (Etnoantropolojik bir arařtırma)* // *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*. Sayı 11. 1978. – p.47 – 57.
49. Ahmet S. Z., Baypakov K. M. *Ontustik Qazaqstan oblysy tarih zhane madeniet eskertkishterinin zhinagy* // *Otyrar audany*. – Almaty: «Baur» baspasy, 2007. – 424 p.
50. Levina L. M. *Etnokulturnaya istoriya Vostochnogo Priaralya: I tysyacheletie do. n. e. I tysyacheletie n.e*. Moskva: Vostochnogo Literatura, 1996. – 396 p.
51. Baypakov K. M., Taymagambetov Zh. Q. *Qazaqstan Arheologiyasy*. Almaty: 2009. – 570 p.
52. Zhelezchikov B. F., Kriger V. A. *Otchet arheologicheskije raboty v Uralskoy oblasti v 1979 g* // Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1759. 1979
53. Pshenichnyuk A. H. *Sarmatskii mogilnik Krasny Yar v Orenburgskoy oblasti* // *Materialy po epohe bronzy rannego zheleza Yuzhnogo Urala i Nizhnego Povolzhya: Sbornik nauchny statei*. – Ufa: BNC UrO AN SSSR, 1989. – p. 99 – 119.
54. Pshenichnyuk A. H. *Kultura rannih kochevnikov Yuzhnogo Urala*. – Moskva: İzd-vo Nauka, 1983. - 200 p.
55. Galeev R. M. *Kranio trigonometricheskoe issledovanie cherepov iz mogilnika Chernovaya VIII* // *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii*. №2 (13). 2010. – p.109 – 117.
- 56.<https://zoom.cnews.ru/rnd/news/top/u faraona ehnatona vyvavleny priznaki dvuh geneticheskikh ot klonenij saytınan04.07.2022 zhylyalingan>.
57. <http://tatarhistory.ru/ru/atlas/gunny-i-velikoe-pereselenie-narodov>